

המעשייה האוניברסלית והגרסה היהודית

– היבטים ערכיים חינוכיים

א. מבוא

המטרה המרכזית בהעברת סיפור-עם מדור לדור ומאב לבנו הוא הגורם החינוכי-פסיכולוגי והרצון להעביר ערכי תרבות. עם זאת, קיימים בעצם ההעברה ערכים נוספים: המסרן-המספר מקדיש תשומת לב מרובה לתוכן הסיפור ולדרך, אשר בה סיפר אותו כדי לרתק את נמעניו – מבוגרים כילדים. אלה יקבלו ברצון ערכי מוסר ומסורת, אולם לא יוותרו על ההיבט הבידורי המשעשע.¹

המסרנים משנים את הסיפור ומתאימים אותו לקבוצות גיל שונות לפי הנורמות החינוכיות והאידיאות, שרווחו באותה תקופה תוך כדי ההיגוד הסיפורי: על-ידי קיצור התוכן בעקבות קוצר רוחם של השומעים, על-ידי הדגשת מרכיבים מסוימים בעלילה הסיפורית, או באמצעות שילוב מאפיינים ביצועיים מתאימים בדרכי הגשת הסיפור. הטקסט מלווה באמצעות שפת הגוף – תנועות, המשקפות את ההתרחשות העלילתית; פני המספר מביעות רגשות; נקישות באמצעות תנועות הידיים והרגליים; שימוש בקול המספר – כדי להדגיש מרכיבים מסוימים או לטשטשם: הרמת קול, לחישה, המהום, שתיקה. אף באמצעות המלל יצר המסרן עניין ומתח: צלילים, חזרות וחריזה.² השינויים והאלתורים האלה נעשו בלי לפגוע בתבנית הסיפורית.

ביצירת הסיפור לוקחים חלק שלושה גורמים: המספר, הקהל ואופי האירוע. שינוי כלשהו באחד המרכיבים האלה בזמן האירוע ההיגודי³ – מביא ליצירת גרסה חדשה.

המספר רגיש לכל רחש או תגובה ומוכן תמיד למלא את ציפיותיהם של מאזיניו, המהווים לגביו גורם משפיע, שכן הם מנתבים את הדרך, אשר בה הוא מעביר את הסיפור. הם חלק ממעגל היצירה: הם "מקבלים" מהמספר, ויחד עם זאת "נותנים" לו. כשהקהל אדיש, ימהר המספר לסיים את הסיפור, יקצר ויתמצת, אולם כשמאזיניו ערניים, מגיבים ומשתפים פעולה, הוא יאריך, יעמיק ויוסיף כהנה וכהנה.⁴

תאריכים. מעשייה; מסרנים; ערכים חינוכיים.

1. שנהר, בר-יצחק (1982), עמ' 182-184.
2. שנהר (1986), עמ' 18-20.
3. אלכסנדר (1993), עמ' 97.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

מאמר זה עוסק במעבר, שבין הסיפור האוניברסלי – לסיפור היהודי:

הוא משתקף בשני מעגלים: המעגל הראשון עוסק בניתוח שני הסיפורים, שנבחרו לצורך המחקר: 'הדייג ודג הזהב' – מפי ילידת טוניסיה⁵, ו'שלגיה' – מפי ילידת קוצ'ין⁶, ובו יידונו גלגולי המעשייה מספרות אוניברסלית – לספרות יהודית, ותוקדש תשומת לב להיבט החינוכי-ערכי, המעוגן במישור האידיאלי – דתי ובמישור החברתי. כן ייערך מעקב אחר שלושת המרכיבים השותפים ליצירה ב"אירוע ההיגודי" – מספר, סיפור, נמענים והאינטראקציה ביניהם.

המעגל השני מביא לידי ביטוי את גלגולו של הסיפור ככלי בהוראה, ובו יבואו לידי ביטוי שני היבטים: ההיבט החווייתי, המעוגן בקשר שבין המספר לשומעיו, וההיבט הביקורתי-אנליטי הדן בטקסט הספרותי.

הצגת הסיפורים

כדי לבדוק את המרכיבים הייחודיים, שהביאו למעבר ממעשייה אוניברסלית – לגרסה יהודית, ערכתי השוואה בין הסיפורים שבעל-פה המוצגים להלן לבין הגרסאות, המופיעות אצל האחים גרים (לוי, 1994).

עד כמה שהדבר ידוע לי, הגרסאות היהודיות הבאות רואות אור לראשונה במאמר זה. הן נמסרו לי על-ידי תלמידות מכללת שאנן, ואני מוסרת אותן באופן מדויק, ללא תוספות וללא שיפורים. התלמידות התייחסו בעבודתן ל"אירוע ההיגודי": להתנהגותו של המספר לפני הסיפור, בזמן הסיפור ואחריו; לדרכי הסיפור ולאופן שהתקבל בו על-ידי המאזינים מבחינה רגשית, אידאית ואנליטית.

שלגיה

הסיפור סופר לתלמידה על-ידי סבתה, ילידת קוצ'ין.

מיד אחרי יום כיפור ילדה רני (המלכה) בת יפה ועדינה. כאשר ראתה רני את התינוקת החמודה, נזכרה בתפילותיה ביום כיפור, כי תהיה לה לידה קלה, וילדתה תהיה בריאה. לכן קראה לה שלגיה, גם בגלל שרצתה, שיהיה בשמה שם ד', וגם בגלל צחור הלב של בני האדם לאחר יום כיפור. שלגיה הייתה תינוקת יפיפיה. עור גופה רך ועדין. עיניה מביעות טוב לב, ושערה חלק ושחור.

אבל את בית המלוכה פקד אסון: רני נפטרה, ושלגיה נותרה יתומה מאם. המהאראג'ה (המלך) לא

4. על כך ראה בספרי 'הבדחן' פרק ד'.

5. מספרת הסיפור היא אימה של כרמית עדן, סטודנטית בשאנן, 2000.

6. מספרת הסיפור היא סבתה של נחמה אברהם, סטודנטית בשאנן, 2000.

יכול להשאיר לבד ללא אישה ונשא לו אישה מקהילת בומביי. אישה זו הייתה גאה מאוד, וכל אשר חשבה עליו זה יופי מבחוץ. האישה הזאת הייתה גם קצת קוסמת, ואת זה המאהאראג'ה המסכן לא ידע. לאישה הייתה מראת קסמים, אשר יכלה לדבר. המראה הייתה החברה היחידה של האישה הגאה. כל יום במשך שלוש פעמים הייתה האישה שואלת את המראה: הגידי, מראה, מי האישה הכי יפה? (את כל הקטעים בחרוזים סבתא שרה במנגינה) בדרך כלל הייתה המראה משיבה: את האישה הכי יפה בכל הממלכה, ובזכותי – את כל זה את רואה.

אבל עברו השנים, ושלגיה גדלה, ואז התחילה הקנאה, כי שלגיה הייתה מאוד מאוד יפה, אבל הייתה גם טובה וצדיקה.

ואז המראה לאישה אמרה: את אישה יפה בממלכה, אך שלגיה יפה פי עשרה, גם בחוץ וגם בפנים; היא יפה כמו אלפי פנינים.

והנה, הטיפשה, בגלל היופי פיתחה שנאה. לא ישנה בלילות. קמטים נהיו לה בפרצוף, עד שהחליטה המנדרה (המכשפה) לנדות את הנערה: שלחה אותה לעיר אחרת ואמרה למאהאראג'ה, שתלך ללמוד ולהחכים. ושלגיה הלכה לבדה. ואז היא תעתה בדרך בגלל קסמי האישה הגאה ונכנסה לג'ונגל החשוך שבין קוצ'ין לפרייר. שלגיה הלכה בזהירות אך במהירות והתפללה לד', שיעזור לה להינצל. ופתאום היא רואה אור בקצה רחוק מאוד, ולשם היא רצה, ואז ראתה בית קטן עשוי עלי קוקוס. פתחה את דלת העץ ונכנסה פנימה. שם ראתה שבע קליפות קוקוס, שבע מחצלות וקערה של אורז במרכז השולחן. טעמה שלגיה מעט מהאוכל, שתתה מעט מיץ קוקוס ושכבה לרוחב המחצלות הקטנות.

בא החושך, ולבית חזרו בני המשפחה, שבעה אחים, גמדים קטנים וטובים. נכנסו וראו משהו חדש. שאל ראש הגמדים: מי יודע מה קרה? ואז הסתובבו וראו על המחצלות את שלגיה היפה ישנה. ראש הגמדים הסתכל ואמר: הילדה הזאת היא צדיקה. פרשו הגמדים שמיכה גדולה על הרצפה, ולאחר שאכלו, שכבו בשקט על השמיכה ונרדמו בלי להעיר את היפיפה. בבוקר כשהתעוררה, רחצה ידיים ופנים בקערה, ואז ראתה את הגמדים – פניהם מאירות, ועיניהם מביעות טוב לב. מיד התישבה וסיפרה להם בדמעות, כי היא בת המאהאראג'ה, והיא תעתה בדרך, והיא לא יודעת איך לחזור. ראש הגמדים הבין מיד, שהאישה השנייה היא מנדרה, ואמר לשלגיה: תיזרי מאמך החורגת. הישארי כאן, ואל תתני לאיש להכנס. ושלגיה נשארה בבית הקטן ועזרה לדייריו.

האישה הרעה שחשבה, כי שלגיה מתה בג'ונגל לבדה, ניגשה למראה ושאלה את שאלתה הקבועה. אך המראה סיפרה לה, כי שלגיה ניצלה, והיא נמצאת בג'ונגל. האישה ידעה, ששלגיה מאוד אוהבת מנגו, ולכן הכינה מנגו, אשר סיביו הורעלו, ותכננה לתת אותו לשלגיה טובת הלב. כאשר הגיעה המנדרה לבית הקטן, נקשה על דלת העץ בעדינות ושרה בקול: בואו כולם לאכול, אני מוכרת מנגו בזול, וכאשר תבוא נערה מתוקה, אתן לה מנגו במתנה.

שלגיה לא זיהתה את אימה החורגת, האישה הגאה, ולכן שמחה, כי ידעה שהיא הנערה היחידה, ולכן תוכל לקבל מנגו במתנה, ופתחה את הדלת. המנדרה נתנה לשלגיה את המנגו, שלגיה לא התאפקה, אמרה תודה ואכלה. אז נפלה, ואת העינים היפות לא פקחה.

כאשר חזרו הגמדים וראו את שלגיה, בכו, כי ידעו, שלא יוכלו להצילה. ראש הגמדים אמר, שצריך להחזירה למאהאראג'ה כדי לטפל בקבורתה. הם בנו לה ארון מזכוכית מקושט ביהלומים והניחו אותה בארון וחזרו לבית עצובים מתארגנים למסע ההלוויה. והנה לג'ונגל הגיע נאג'ה קומראן (הנסיך) מפרייר, שבא לחפש את כלתו בקוצ'ין, ואז הוא ראה את ארון הזכוכית, ושלגיה מצאה חן בעיניו. הקיש על הארון אך דבר לא קרה, ואז ראה את הבית הקטן. הקיש בדלת ושאל, מי הנערה היפה. ראש הגמדים סיפר לנאג'ה קומראן את כל הסיפור. הוא התעצב, למרות שלא הכיר את שלגיה, והציע את עזרתו בהעברתה לארמון המאהאראג'ה. ואז כשהרימו את הארון, נתקל נאג'ה קומראן בעץ הקוקוס, והארון נפל. חתיכת המנגו נפלה מפיה של שלגיה, והיא פקחה את עיניה והתעוררה. מיד ביקש נאג'ה קומראן את ידה, והלכו יחד עם כל הגמדים להזמין את המאהאראג'ה לחתונה. כשהגיעו לארמון, ראה המאהאראג'ה את בתו ושמח מאוד. והיא סיפרה לו, מה עשתה מנדרה, ומיד קרא לה המאהאראג'ה והעניש אותה, שתהיה משרתת בבית הסוהר. ושלגיה התחתנה בשמחה עם הנאג'ה קומראן וכיסתה את ראשה במטפחת, ואל בעלה קראה: כל היופי, שבגללו באו לי הצרות – עכשיו בזכות נישואיי יזכה במצווה, מצוות כיסוי ראש.

וזה הסוף של הסיפור, שכל אחד ידע, שהיופי החשוב הוא בפנים הלב, וכאשר בפנים הכל נקי, אז אין סכנה לא מכישופים ולא מעין הרע.

הדייג ודג הזהב

הסיפור סופר לתלמידה על-ידי אמה, ילידת טוניסיה.

בעיירה קטנה חי לפני הרבה שנים דייג מאוד עני, ולו אישה וילדים. יום יום יצא הוא לעבודתו, ירד לחוף, השליך את החכה למים, ישב והמתין שעות רבות אך ללא הרבה הצלחה. המעט שהוא העלה בחכתו – לא הספיק לצורכי המשפחה: פרנסה, דיור, ביגוד וכו'.

על אף המצב הקשה לא היו בפיהם טענות כלפי אף אחד, והאמינו, שזהו רצון האל, וברצותו המצב ישתנה. האם דאגה לצורכי הילדים והותירה מעט לה ולבעלה. ההורים עייפים וטרודים מדאגות היום שוחחו ביניהם על המצב החדש, אך ללא מוצא. לימים הצטברו החובות, והנושים התדפקו על דלתם. האב סבל מנדודי שינה בשל המצב.

יום אחד, כשהדייג הגיע לתפילת שחרית, הרב הבחין בו ושאל לשלומו. האיש שיטח בפני הרב את בעיותיו ובכה. הרב ברך את הדייג ויעץ לו דרכים לשיפור המצב. הוא יצא מחוזק מברכת הרב ועצותיו. הדייג ויתר על שנת הלילה, קם באשמורת התיכונה – בערך בשעה שקמים ל"סליחות",

מנומנם ירד לחוף, השליך את חכתו למים ונזכר בברכת הרב. העייפות גברה עליו, והוא החל לנמנם. הדייג חולם חלום, ובחלומו משהו כבד מושך את החכה. הוא מסתכל לכיוון החכה ורואה דג גדול זהוב זוהר בחשכה. מתנהל דו-שיח בין הדייג לדג. הדייג מספר לדג את בעיותיו, הדג הזוהר מרחם על הדייג ומבטיח לעזור לו. הדייג פקח את עיניו, והנה דגים רבים נתלו בחכתו. במשך כמה שעות הוא מילא את השק, שהיה לידו, ונזכר בברכת הרב, שנטע בו התקווה, כי המצב ישתפר.

עייף אך שמח – ירד הוא לשוק למכור את הסחורה, לפני שדייגים אחרים יפשוטו על השוק. הוא חזר הביתה ושיתף את אשתו בכל מה שעבר עליו. וכך במשך תקופה ארוכה של עבודה מאומצת הצליח הדייג לשלם את כל חובותיו, ורווח לו ולמשפחתו, ואף עזרו לעניי העיירה. סיפורם התפרסם בכל, וממנו למדו אחרים, כי מי שמתאמץ – משיג, ומי שעוזר לעצמו – אלוקים עוזר לו.

ב. מעגל ראשון – בין מעשייה אוניברסלית לסיפור יהודי

במעשייה האוניברסלית רבים המוטיבים המאגיים, והשתלשלות האירועים היא דמיונית ובלתי סבירה מבחינה רציולנית: אין היא מעוגנת בזמן או במקום מסוימים, ואופן השתלבותם של המרכיבים למרקם העלילה שייך לתחום הפלאי.

לעומת זאת, בסיפורי עדות ישראל השתלשלות המאורעות היא ראליסטית, היחס בין אדם לחברו מעוגן במציאות היומיומית, והתמודדות הגיבורים נעשית באמצעות יכולות אנושיות. אף המערכות התרבותיות, שבהן פועל האדם, מעוגנות במסגרות של חוקים ונורמות השייכים לעולם הנמענים, הגם שקיימים גם יסודות על-טבעיים בסיפור. תכונות אלה מאפיינות את ז'אנר האגדה.

במעבר המעשייה אל הגרסה היהודית חלים שינויים, שכן אורח החיים של המספר והנורמות החברתיות והדתיות של שומעיו – משפיעים על דרכי העיצוב של סיפורו.⁷ השינויים באים לידי ביטוי בהיבטים, שיידונו להלן:

שאלת המוסר

כבר בתקופתם של האחים גרים הייתה ביקורת על היסודות האכזריים השכיחים כל כך בעיבודיהם. האחים מציינים במבוא לספרם מ-1812, כי במהדורה החדשה הם השמיטו כל ביטוי, שאיננו הולם את גיל הילדות (לוי, 1994).

עם זאת, בלטה ביקורת רבה על סיפוריהם לאחר מלחמת העולם השנייה: בנות הברית תלו את אכזריותם של הגרמנים גם במעשיות, שעל ברכיהן התחנכו בילדותם. בעקבות זאת הגבילו את

7. בן עמוס (יולי 1973).

שנתון "yle" – תשס"ד כרך ט'

השימוש בהן בספרי הלימוד בתקופת שלטונם בגרמניה שלאחר המלחמה⁸.

חומרי המעשייה דיכוטומיים, וכזו היא גם מחשבתו של הילד – היא משתקפת בחייו היומיומיים ומהווה בסיס להתמודדותו עם בעיות קיומיות. לעתים גובר הרע במעשייה, אולם בדרך כלל הטוב מנצח. ניצחון זה אינו בא לחדד את הבחנתו המוסרית של הילד, אלא להביא אותו לידי הזדהות עם גיבורי המעשייה וכך לעצב את אישיותו.

הדואליזם של טוב ורע מוכר כבר מימי קדם: אין הוא תאוריה של עקרונות מוסריים מופשטים, אלא של גורמים, המשפיעים על יחסי האדם במשפחתו ובסביבתו. במעשייה מוצג הרע כתופעה דמונית המאיימת על האדם, ולכן יש להלחם בה או לברוח מפניה, ואין לאדם כל אחריות כלפיה. ההתמודדות עם הרע נתפסת מזווית-ראייה מעשית, ולא מוסרית. הנטייה האנושית- ערכית של החברה המערבית לשפיטה מוסרית אינה מקבילה לנטייה האישית של גיבורי המעשייה. זו משתקפת בתגובות א-מוסריות, הבאות לידי ביטוי באמצעות מערכת, המענישה את הרע בהיותו גורם מזיק⁹.

בהשפעת היהדות והנצרות מתייחסים כיום בעולם המערבי למוסר כאל מרכיב הכרחי בכל אמונה ובכל פילוסופיה, העוסקת במהותו של האדם. לעומת זאת, בחברות הפאגאניות אין קשר בין ישויות על-טבעיות לבין מוסר¹⁰.

הסיפורים היהודיים המוצגים לעיל מעוגנים במערכת מובנית של חוקים, המוכרת על-ידי הדמויות הפועלות ומקובלת עליהן. במערכת זו – המוסר הוא אחת האישיות, שעליה מתבססת החברה. מקורו בצו עליון, והוא כרוך בקבלת אחריות על מעשים ובשכר ועונש.

גרסת 'שלגיה' המוצגת לעיל מעוגנת במסגרת ערכית של חיים יהודיים: הגיבורים נשפטים על מעשיהם – המלכה נענשת על היחס האכזרי, שנקטה כלפי שלגיה, ונישואיה של שלגיה נתפסים כפיצוי על סבלותיה.

לעומת זאת, בגרסה האוניברסלית, של גרים למשל, לא קיימת מערכת של חוקים, אלא הבחנה בין טוב לרע ברמה הבין-אישית: המלכה המכשפה מונעלת בנעליים לוחטות וחייבת לרקוד, עד שהיא נופלת מתה ארצה. ניתן להבין, שהיא נענשת, אולם אין כל מילה המתייחסת לכך. יתר על כן, אין התייחסות לשכר ועונש – כאל מערכת אידיאית ערכית, המהווה מסגרת לאורחות חיים.

אורחות חיים ונורמות של התנהגות

תבנית הסיפור האוניברסלי של 'שלגיה' אומצה בשלמותה על-ידי המספרת היהודית היהודיה.

8. Kahlo (1954) עמ' 13.

9. שטרן (1986).

10. Tylor (1958), עמ' 11-17.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

הסיפור עבר גלגולים ושונה בשני מישורים:

במישור הראשון התגלגל הסיפור האירופי לסיפור הודי, שנרקם ממרכיבים אתניים מובהקים: המלך הוא מאהאראג'ה, המלכה רני (קיצור ממאהאראני) והאם החורגת מנדרה (מכשפה). בית הגמדים עשוי עלי קוקוס, והמלכה, שבאה להמית את שלגיה, בוחרת להרעיל אותה בפרי המנגו.

במישור השני מוצג תהליך הייחוד באופן נאיבי: הדמויות נשארות הודיות, לא-יהודיות, על תוארן ומנהגיהן ומוכנסות כמות שהן לזמן יהודי – יום כיפור, למשל. אורחות החיים היהודיים מניעים את ההתרחשויות, מאפיינים את הגיבורים וקובעים את המסגרת האידיאית היהודית של הסיפור – למשל, ערך הצניעות, "כל כבודה בת מלך פנימה", עובר כחוט השני בסיפור ומהווה אמת מידה להערכת הדמויות. על המלכה אומרת המספרת: אישה זו הייתה גאה מאוד, והגאוה הרי נתפסת בעולם היהודי כאם כל חטאת. על שלגיה היא אומרת, כי הייתה יפה מאוד, אולם גם טובה וצדיקה. הראי – בתשובתו למלכה – אומר: "שלגיה יפה פי עשרה גם בחוץ וגם בפנים", כשהיופי הפנימי מסמל ערכיות וטוהר.

אין המספרת מסתפקת במסירת סיפור מרתק ומעניין כאמצעי חווייתי, אלא רואה בו בעיקר אמצעי חינוכי. היא מתערבת במהלך הסיפור ופונה אל הנמענת: "ותראי, הטיפשה בגלל היופי פיתחה שנאה. לא ישנה בלילות, קמטים נהיו לה." ובסוף הסיפור אין היא מסתפקת בתיאור שמחת בני הזוג הנישאים, אלא מדגישה את ההיבט הדתי הנובע משמחה זו: "ושלגיה התחתנה בשמחה עם הנאג'ה קומראן וכיסתה את ראשה במטפחת, ואל בעלה קראה 'כל היופי, שבגללו באו לי הצרות – עכשיו בזכות נישואי יזכה במצווה, מצוות כיסוי ראש'". כלומר החתונה אינה רק אמצעי לאושר אישי, אלא גם אמצעי לקיים מצוות ולפאר אותן. בסוף הסיפור מתמצתת המספרת את רעיון הטוהר והצניעות, כשהיא מסכמת בחכמתה העממית את מוסר ההשכל: "וזה הסוף של הסיפור, שכל אחד ידע, שהיופי החשוב הוא בפנים הלב, וכאשר בפנים הכל נקי, אז אין סכנה לא מכישופים ולא מעין הרע".

השקפת העולם

תהליך הייחוד בסיפור 'הדייג ודג הזהב' הוא טוטלי ומשתלט על כל מרכיבי היצירה: "בעיירה קטנה חי לפני הרבה שנים דייג עני [...]. לא היו בפיהם טענות כלפי אף אחד, והאמינו, שזהו רצון האל [...]. יום אחד, כשהדייג הגיע לתפילת שחרית, הרב הבחין בו [...]. בערך בשעה שקמים לסליחות, ירד לחוף".

מן המשפט הראשון של הסיפור – אפשר להבין, כי לפנינו סיפור, אשר אמנם מעוגן במקום לא מוגדר 'עיירה', אולם קשור לקהילה, שאורח חייה מוגדר מאוד, והקשרה התרבותי ברור.

נוסף לכך, תפיסת העולם, שלפיה כל ההתרחשויות בסיפור משתלבות במערכת אחת הנתונה

שנתון "yle" – תשס"ד כרך ט'

לסמכות עליונה¹¹, מגדירה אותו כשייך לתרבות היהודית. השתלשלות המאורעות היא ראליסטית: המציאות היומיומית מציגה בני אדם על אפיוניהם האנושיים, והמערכות התרבותיות, שבהן פועל האדם, מעוגנות במסגרות של חוקים ונורמות, השייכים לקהל השומע את הסיפור. תפיסת עולם זו מבוססת על המערכת ההלכתית והאידיאית, המכתיבה לדייג את אורחות חייו מרגע קימתו ועד לכתו לישון. מערכת זו מבטאת את הזמן היהודי, המוזכר בסיפור בתפילת ה'שחרית' ובזמן אמירת ה'סליחות'.

המסגרת ההיררכית, העושה סדר בחיי הדייג, כוללת את הקב"ה ואת שליחו הרב: הדייג מאמין בכל לבו בקב"ה ורואה במצבו הקשה את רצון האל בלא לשאול שאלות ובלא לפקפק. הסמכות האנושית המשמעותית בחייו הוא הרב: בפניו הוא שוטח את מצבו הקשה, הוא מקבל את עצותיו ומאמין, כי ברכותיו יעזרו לו.

מרקם אידיאלי זה מאפיין את הסיפור כשייך לתרבות היהודית. אפיון נוסף המיוחס לגיבור והמשקף את אורח חייו הוא עזרתו לזולת.

קהל שומעי הסיפור, אשר גדל וחונך על ברכיה של מצווה זו, יודע להעריך את מקיים המצווה. הדייג ואשתו משקפים את הנורמות המוסריות-דתיות והחברתיות של הקהילה שחיו בתוכה, והם מוצגים כמופת לדרך חיים נכונה. מגמה זו באה לידי ביטוי בסיום החינוכי-דידקטי של הסיפור: "סיפורם התפרסם בכל, וממנו למדו אחרים, כי מי שמתאמץ – משיג, ומי שעוזר לעצמו – אלוקים עוזר לו."

הבעיה המרכזית, שעמה מתמודדת המספרת, היא היסודות העל-טבעיים, המופיעים בגרסה האוניברסלית 'הדייג ואשתו'¹²: שם מעניק הדג לדייג ולאשתו מתנות מפליגות ומפליאות, שניתן להסביר את מקורן בכוח מאגי, שנחשב פסול במערכת היהודית.

כיצד מתמודדת המספרת עם יסוד זה?

היא משבצת את הופעת הדג הגדול הזהוב והזוהר במסגרת של חלום, וכך היא עוקפת את ההקשר המאגי של הדג המדבר והכל יכול: הדייג חולם חלום, ובחלומו משהו כבד מושך את החכה. הוא מסתכל לכיוון החכה ורואה דג גדול זהוב זוהר בחשכה. מתנהל דו שיח בין הדייג לדג. הדייג מספר לדג את בעיותיו, והדג הזוהר מרחם על הדייג ומבטיח לעזור לו. ואמנם, כשפוקח הדייג את עיניו, הוא מוצא דגים רבים תלויים בחכתו. הווה אומר, ההתרחשות המסופרת אינה מעוגנת בכוח מאגי, אלא בעזרת הקדוש-ברוך-הוא, שהרי ניתן גם להבין, שהדגים נתפסו בחכתו, כשנרדם על משמרתו, בלא מאמץ ובלא לחצי תסכול, וזה הנס.

11. יסף, תשנ"ב.

12. לוי (1996), עמ' 64-69.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

המסרנית מתייחסת לסיפור במילים הבאות: "לדעתי, כל הסיפור עובד מחדש על מנת להגיע למוסר השכל ברור מאוד. אמי מספרת, שסבה חזר על מוסר ההשכל כמה וכמה פעמים במקרים שונים בחייו. הלקח אומר, שמי שמתאמץ – משיג, ומוסר ההשכל הוא, שמי שעוזר לעצמו – הקב"ה מסייע לו. מוסר זה מתאים מאוד לסיפור, שמבוסס על אמונה ודבקות בה".

השינוי שחל בז'אנר

המעבר מן המעשייה הבינלאומית אל האויקוטיפ¹³, הנוסח היהודי, מביא לשינויים חברתיים, הגורמים לשינויים מהותיים במרקם היצירה: מן האל-זמן, האל-מקום והדמויות, שאינן ניתנות לזיהוי היסטורי ביצירה האוניברסלית – נודדים הסיפורים אל עיירה בטוניסיה, שחיים בה יהודים מאמינים ויראי שמים, ולקוצ'ין, ששם צמה המלכה ביום כיפור ובתה מכסה את ראשה לאחר נישואיה לנסיך הודי. אף המערכות התרבותיות, שבהן פועלים גיבורי הסיפור, מעוגנות במסגרות של חוקים ונורמות, השייכים לעולם הראליסטי של הקוראים. אמנם קיימים יסודות על-טבעיים בסיפור, אולם הם עוברים טרנספורמציה. סיפורי המעשייה בעלי ההתרחשויות הלא ריאליסטיות של "הוקוס פוקוס", אשר בהן דג מדבר מעניק, מתנות מפליאות לדייג ולאשתו, ושלגיה המתה פוקחת את עיניה לאחר מספר שבועות של מוות הודות לנדנדוד הארון, שהיא טמונה בו – הופכים לסיפורים יהודיים בעלי אופי דתי, המתרכזים סביב נסים המיוחסים לקב"ה: בזכותו התמלא שקו של הדייג בדגים, והנערה המתה שבה לתחייה.

שני הסיפורים מסתיימים במוסר השכל המאפיין את המעבר: ב'שלגיה' מוצג רעיון הטוהר והצניעות, וב'הדייג ודג הזהב' מודגשת האמונה והדבקות בקב"ה.

ג. מעגל שני – גלגולו של סיפור ככלי בהוראה¹⁴

הדינמיקה של סיפור בעל-פה באה לידי ביטוי בעבודות התלמידות בשני היבטים: בהיבט החווייתי, המעוגן ב"אירוע ההיגודי", אשר בו מודגשת ההעברה של הסיפור כאקט של קירוב בין דורות ובין תרבויות ובהיבט הביקורתי-אנליטי.

ההיבט החווייתי

התלמידות ציינו, כי נוכחותן ב"אירוע ההיגודי" כשומעות – הפכה אותן לשותפות בהתגבשות הסיפור. הן תיארו את היכולות האמנותיות של המספרים כמפגש בין מערכות הסימנים השונות –

13. אלכסנדר-פריזר (2000), עמ' 18.

14. פרק זה מציג תגובות ומסקנות של סטודנטיות שונות מלבד מסרניות שני הסיפורים הנדונים במאמר.

שנתון "yle" – תשס"ד כרך ט'

לשון, אינטונציה, מימיקה ושפת הגוף¹⁵, תוך שהתייחסו באופן אישי למספרים עצמם. מסרנית הסיפור 'שלגיה' מציינת, כי הסיפורים שסיפרה לה סבתה היו בדרך כלל מְשָׁלִים, סיפורי פילים, אך לא מעשיות המוכרות כיום. כששאלה את סבתה על שלגיה, היא חייכה ואמרה, שזה סיפור מה'גודאם' – מעליית הגג. סבתה המספרת היא אישה בת למעלה משמונים, אולם זקנתה לא נגמה בהתלהבות ובדרמטיות, שבהן סיפרה את הסיפור.

עלי לציין (א.ק.), כי הסיפור 'שלגיה' מבטא באופן בולט את כשרונה של הסבתא כמספרת מרתקת. הדיאלוגים השונים מהווים גורם מרכזי בדרמטיזציה של הסיפור ובהעלאת המתח והעניין של השומעים. המרכיב הבולט ביותר בסיפור הוא השיר, ששרה המראה כתשובה על שאלת המלכה על אודות יופיה, ואשר חוזר ומופיע בסיפור כפזמון. אפשר לראות בו את החירות, שלקחה לעצמה המספרת כדי להטביע את חותמה על הסיפור, כשהיא מעצבת יחידה סיפורית אמנותית מעין-עצמאית, ואת ייחודיותה – כיוצרת וכמבצעת מוסיקלית במסגרת יצירה בעלת תבנית נתונה מראש.

על מספרת תימניה מהישוב אליקים – מספרת סטודנטית:

סעדה נעוס היא אישה בת שמונים וחמש, שעלתה לארץ במבצע "מרבד הקסמים" בשנות הארבעים המאוחרות מעיר הולדתה צנעה בדרום תימן. בילדותה אהבה לשמוע סיפורי עם ואגדות מהוריה, ממשפחתה הענפה ובעיקר מזקני העיר, שהתאספו בבית הוריה. מאז שעלתה לארץ היא מספרת סיפורים שונים למשפחתה ולכל תושבי אליקים, מקום מגוריה, בשבתות, בחגים ובחגונות. היא סיפרה בקול רם וברור תוך התבוננות בעיני ובידי הכותבת, שרצה על פני דפי הלבנים. בחדר נכח גם אחיה בן השמונים ושלוש, אשר הקשיב קשב רב, והיה מהנהן בראשו בהסכמה לדבריה¹⁶.

ועל מספרת תימניה נוספת:

שרה היא אישה מבוגרת ממוצא תימני, הידועה כ"סבתא של השכונה". זכורים לי ימי החופש הגדול, כשהיינו מתאספים במרפסת ביתה, מקשיבים במלוא תשומת הלב לסיפוריה החקוקים היטב בזכרוני. היא סיפרה תמיד בתנועות ידיים מרקדות, כשהיא מרבה לשחק עם הצלילים בקולה. היא סיפרה על תימן, על מעמד היהודים ועל חשיבות המורי, ומדי פעם בפעם הייתה עוצרת את שטף הסיפור, כאילו היא דולה מזיכרונה את חוויות הילדות מחדש. חשבתי לעצמי, שגם כשהיא תספר סתם סיפור, היא תמיד תצליח לשוות לו נופך דרמטי. שרה התרגשה ועשתה הפסקות קצרות, ושוב היה חוזר ושוטף דיבורה, ואנחנו, השומעים, ישבנו מרותקים, מתרגשים ושואלים שאלות¹⁷.

15. חזן-רוקם, תשנ"ג, עמ' 127-129.

16. יהודית קהלני, מכללת שאנן, 2000.

17. שירלי צדק, מכללת שאנן, 2000.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

ההיבט הביקורתי-אנליטי

התלמידות העריכו את האפשרויות החינוכיות, הגלומות בחיוניותה של המעשייה – כחומר חי ומשתנה והתייחסו לשני היבטים: לתרומה האישית, שהנושא העניק להן מבחינה אינטלקטואלית כמורות לעתיד, וליכולות החינוכיות, שהמפגש ושיתוף הפעולה בין מספר לשומעים פתחו לפנייהן. אחת התלמידות התייחסה לכוחן החינוכי של הגרסאות בסיפור בעל-פה: "מראה שהיצירה 'חיה', שאוהבים אותה, לכן מספרים אותה. היא ניתנת להעברה למבוגרים ולילדים בהיבטים שונים, בסגנונות שונים, בשפות שונות ובעדות שונות. המספר יכול להתאימה להשקפותיו, למחשבותיו, לצרכיו ולמאוויו"¹⁸.

אחרת כותבת: "בחיפוש אחר נוסחים כתובים – גיליתי, שיש המון גרסאות ועיבודים לסיפורי המעשייה. רבים מכירים למשל את הסיפור 'שלגיה', וכל אחד מספר אותו באופן קצת שונה, אולם הרעיון המרכזי וכן מסגרת הסיפור – קיימים באותה צורה בכל הגרסאות. התבנית נשארת זהה וממשיכה להשתלשל מדור לדור. היא 'חיה' וזורמת".

באופן דומה כותבת אחרת: "זו לי הפעם הראשונה, בה נחשפתי לרעיון, שלכל מעשייה יש גרסאות מגוונות ורבות. הבנתי, שאותו סיפור יכול לפנות לקהל מבוגר ולילדים. הבנתי, שהמספר יכול לבנות את סיפורו, באופן שבסופו יופיע לקח ומוסר השכל. למדתי, שמעשייה היא אחת הדרכים היפות והפשוטות להגיע אל הילד. אפשר ליצור בה גירוים רבים, שיעוררו את דמיונו ואת מחשבתו באמצעות תמונות, בלשון, בחריזה ובאפיון הדמויות, ושיביאו אותו למסקנות בעלות היבט חינוכי – דידקטי"¹⁹.

ואחרת כותבת: "סבתי התחברה לסיפור, התרגשה ויצרה אווירה של אמינות, שכל המתרחש בסיפורה אמנם קרה. היא ריתקה אותי ואפילו את סבי, שהביט בה כילד קטן המקשיב לסיפורה של אמו. היא חזרה מספר פעמים והדגישה, שכך בדיוק סופר לה הסיפור, וכך גם סיפרה אותו לאבי ולאחיו, כשהיו קטנים. ואני שמחתי בלבי, שניתנה לי ההזדמנות לשמוע את המעשייה וליהנות מחוויה יוצאת דופן"²⁰.

יחסה של התלמידה הבאה למספרת היה הומוריסטי, חינוכי וביקורתי: "שאלתי את גיסתי, אם היא מכירה סיפור על נסיכה, המתחתנת עם חיה או עם מפלצת, ואחר כך הוא הפך להיות בן אדם. גיסתי שמעה את הסיפור מסבתא שלה, שחיה באוקראינה, והיא סיפרה אותו בשפה פשוטה. לעתים ניסתה 'להתחכם' והוסיפה נופך משלה לדברים. גם אני התערבתי והוספתי מילים משלי, ומילים אחרות הוסיפה שכנה, שנכחה באירוע. הסיפור עבר אפוא שינויים רבים, כשהוא כולל בתוכו רמות

18. יהודית קהלני, מכללת שאנן, 2000.

19. כרמית עדן, מכללת שאנן, 2000.

20. דורית אורנשטיין, מכללת גורדון, 1998.

לשוניות שונות – גבוהות ונמוכות, עברית עילגת ועברית יפה²¹.

כסיום לחוויותיהן ולהתרשמויותיהן של התלמידות, אדון בדבריהן על התרומה, שהעניק להן האירוע שהועבר בו הסיפור:

לפי מסרנית 'שלגיה': "התרומה האישית הגדולה ביותר שלי מהסיפור היא ההתקרבות לסבתא. גם בגיל עשרים וארבע הרגשתי כמו ילדה קטנה, יושבת ומקשיבה. הבנתי את החשיבות בדרכי הגשת הסיפור, בעיקר – כגננת לעתיד. התאוריה, שלמדנו על הסיפור השמיעתי, קיבלה אור אחר, כשהשתקפה באופן מעשי בשטח²²".

ואחרת כותבת: "לפני שלמדתי על הדינמיקה של הסיפור בעל-פה, חשבתי, שלעולם לא אקרא לילדי סיפורים, שיש בהם רמזים, כוונות ומחשבות, אולם תוך כדי כתיבת העבודה – הבנתי, שחשוב גם לאם וגם למחנכת לעסוק בסיפורים, החושפים רגשות ומאויים נסתרים. היום אני מבינה, שאין די להתייחס לסיפור כפשוטו, ויש לחפש את המסתתר בין שורותיו. לדעתי, על כל מורה מוטלת המשימה לחקור את הנושא שהיא מלמדת, ורק עיון מעמיק בו יכין אותה להוראה משמעותית²³".

4. סיכום ומסקנות

מהפרויקט הסתבר לי, כי הן המספרים והן התלמידות המסרניות שמו דגש בעבודתם בגורם הדידקטי, שמטרתו – לימוד ערכים. ואמנם כל המעשיות, שהתגלגלו ושינו את אופיין הז'אנרי, מסתיימות במוסר השכל מוגדר ומכוון.

ב'שלגיה': "זוהי הסוף של הסיפור, שכל אחד ידע, שהיופי החשוב הוא בפנים הלב, וכאשר בפנים הכל נקי, אז אין סכנה לא מכישופים ולא מעין הרע".

וב'הדייג ודג הזהב': "סיפורם התפרסם בכל, וממנו למדו אחרים, כי מי שמתאמץ – משיג, ומי שעוזר לעצמו – אלוקים עוזר לו".

סיומים אלה מופיעים כאמרות נוסחאיות, הבאות ללמד מן הפרט אל הכלל.

היטיבה להתבטא תלמידה, כשתיארה את הדינמיקה המגמתית של הגרסה היהודית: "כל הסיפור עובד מחדש על מנת להגיע למוסר השכל".

זוויות הראייה של התלמידות בנושא היו מגוונות:

האחת מציינת – "הגעתי עד הלום מרוצה מאוד מהדרך הארוכה והמעניינת של כתיבת עבודה,

21. חנה רביב-ביטון, מכללת שאנן, 2000.

22. נחמה אברהם מכללת, שאנן, 2000.

23. רונית דיני, מכללת שאנן, 2000.

שעינגה אותי ופיתחה את חושיי האינטלקטואליים והדידקטיים".

אחרת כותבת: "עבודה זו לימדה אותי להסתכל בכל התמונה ולא לקבל דברים כמובן מאליו. יש רובד סמוי, אשר לא ניתן להגיע אליו בקריאה ראשונה, אלא באמצעות השוואה בין גרסאות שונות. למדתי, כי ניתן לספר את הסיפור בכמה אופנים, וכי באמצעות הסיפור ניתן להגיע לשומעים וללמד לקחים".

כסיום אני מבקשת להציג את מסקנותי (א.ק.):

התכוונתי להביא לידי ביטוי את הדינמיקה החינוכית-ערכית בעולם היהודי, את המסורת החיה, המשתלשלת מדור לדור, ואשר באה לידי ביטוי באמצעות המספרים. המסרנים ידעו בעבר ויודעים גם היום לאמץ מסורות סיפוריות אוניברסליות, להתאים אותן למסגרת חייהם הדתית- ערכית ולחנך מבוגרים וילדים באמצעותן.

בפרויקט זה משתקפת הדינמיקה הסיפורית בשלושה מישורים:

הראשון הוא ה"אירוע ההיגודי", המשמש במה למסרן. הוא מעביר את הסיפור לשומעיו ומפתח מעין דיאלוג בינו לבין קהלו;

המישור השני מתייחס לחומרים הסיפוריים, המועברים על-ידי המסרן: הם אוצרים בתוכם ערכים יהודיים ואוניברסליים, שבאמצעותם ניתן לחנך את הדור הצעיר;

המישור השלישי מתייחס לזוויות הראייה השונות של התלמידות החוקרות והמלמדות – בהתייחסותן להיבטים החוייתיים והביקורתיים של חומרי היצירות הנדונות.

מראי מקומות

- אלכסנדר, ת' (1993). חנינת אללה, **עד עצם היום הזה**, גבעתיים, עיריית גבעתיים, עמ' 126-97.
- אלכסנדר-פריזר, ת' (2000). **מעשה אהוב וחצי**, ירושלים ובאר שבע, מאגנס, האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת בן גוריון.
- בן עמוס, ד'. הגדרת הפולקלור בהקשר התרבות, **הספרות, ד'**, (3), יולי 1973, עמ' 417.
- חזן רוקם, ג' (תשנ"ג). לראות את הקולות, **עד עצם היום הזה**. גבעתיים, עיריית גבעתיים.
- לוי, ש' (תרגום, 1994). **האחים גרים: מעשיות האוסף המלא**. תל-אביב, ספרית הפועלים.
- יסיף, ע' (תשנ"ב). לדרכי ייחוד הסיפור העממי, **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, י"ג**, ירושלים, עמ' 302-275.
- קרסני, א' (1998). **הבדחן**. רמת גן, בר-אילן.
- שטרן, ד' (1986). **אלימות בעולם קסום**. רמת גן, בר-אילן.
- שנהר, ע', ובר-יצחק, ח' (1982). **סיפור עם משלומי**. חיפה, אוניברסיטת חיפה.
- שנהר, ע' (1986). **סיפורים משכבר, המעשייה העממית לילד**. חיפה, אוניברסיטת חיפה.
- Kahlo, G. (1954). **Die Wahrheit des Marchens**: Halle.
- Tylor, E.B. (1958). **Religion in Primitive Culture, Vol 2**. New-York.: Holt.

